

Chapter: 10

Q.1 भौगोलिक कारणे लिहा

21

1 शहरातील झोपडपट्ट्यांची संख्या वाढत आहे.

- Ans** i. अनधिकृत झोपड्यांवर कारवाई करणे.
ii. शहरातील उद्योगधंदे शहराबाहेर स्थलांतरीत करणे.
iii. जास्त रोजगार निर्माण करून त्यांची चांगली आर्थिक उन्नती करणे.
iv. आर्थिक दुर्बल लोकांसाठी घर योजना तयार करणे.

2 औदयोगिकीकरणामुळे शहरांचा विकास घडून येतो.

- Ans** i. एखाद्या प्रदेशामध्ये उद्योग धंद्याचा विकास व केंद्रिकरण होणे हा शहरीकरणाला साहाय्यभूत ठरणारा घटक आहे.
ii. औदयोगिकीकरणाच्या वाढीमुळे नोकरीच्या आशेने आजूबाजूच्या प्रदेशातील लोक या प्रदेशाकडे आकर्षित होतात.
iii. चांगल्या दर्जाच्या सोईसुविधा वाहतूक दळणवळण शिक्षण वैद्यकीय, संरक्षण, आरोग्य, नवीन माहिती व तंत्रज्ञान युक्त सोईसुविधांचा फायदा या प्रदेशाला मिळते.
iv. या सर्व घटकांमुळे लोकांचे राहणीमानाचा दर्जा उंचावतो.

3 शहरांची वाढ विशिष्ट पद्धतीने झालेली आढळते.

- Ans** i. शहरामध्ये व्यापार, वाहतूक, बँका, गोदामे, शीतगृहे, पतसंस्था, याचबरोबर शहरात रस्ते. उपाहारगृहे, निवास संकुल, सैकाणिक संस्था, हॉस्पिटलस, मनोरंजनाची साधने इत्यादी घटकांमुळे शहरांचा मध्यवर्ती भागात प्रचंड वाढ झालेली दिसून येते.
ii. विशिष्ट पद्धतीने वाढ झाल्यामुळे शहराच्या पायाभूत सोईवर ताण पडतो.
iii. शहराच्या विशिष्ट भागातच रोजगार, व्यापार निर्माण झाल्यामुळे लोक शहराच्या उपनगरात वास्तव्य करतात.
iv. त्यामुळे वाहतुकीची समस्या निर्माण होत आहे.
v. प्रदेशाचा समतोल विकास करणे ज़रूरीचे आहे.

4 शहरांतर्गत वाहतुकीची कोंडी झाल्याने प्रवासासाठी बराच वेळ खर्च होतो.

Ans अशा वेळी

- i. शहरातील उद्योग धंदे शहराबाहेर स्थलांतरीत करणे.
ii. सार्वजनिक वाहतुकीच्या सुविधा जास्त निर्माण करणे.
iii. रस्ते बांधणी, चांगल्या दर्जाची ठेवण.

5 नागरी वस्त्यांमध्ये कायदा व सुव्यवस्थेचा प्रश्न गंभीर बनला आहे.

- Ans** i. स्थलांतरीत लोकांना मुबलक रोजगार निर्मिती करणे.
ii. अनधिकृत झोपडपट्ट्यांवर कायदेशीर कारवाई करणे.
iii. अवैध मार्गावर प्रबंध घालणे.
iv. समाजाला उच्च शिक्षणाच्या सुविधा निर्माण करणे.
v. पोलीस व न्याययंत्रणा सक्षम करणे.

6 नागरी भागात आरोग्याच्या समस्या निर्माण झाल्या आहेत.

- Ans** i. रोग राई निर्माण करणारे घटकांवर नियंत्रण ठेवणे.
ii. आरोग्याची उच्च दर्जाच्या सोई निर्माण करणे.
iii. प्रदूषणनिर्माण करणारे घटक, झोपडपट्टी, अस्वच्छता, गटारी, इत्यादी हाणीकारक घटकांवर लक्ष देऊन त्यांना प्रतिबंध करणे.
iv. वाहतूक, संदेशवहन, शिक्षण, वैद्यकीय, अग्निशमन यांसारख्या सुविधा निर्माण करणे.
v. नागरी भागातील रोजगाराचे विकेंद्रिकरण करणे.

7 नागरीकरणामुळे प्रदूषण ही गंभीर समस्या निर्माण झाली आहे.

- Ans** i. प्रदूषण तयार करणारे घटकांवर निर्बंध घालणे.
ii. शहरातील केंद्रभागी असलेले उद्योग व्यवसायांचे स्थलांतर शहराबाहेर करणे.
iii. सार्वजनिक वाहतूक उच्च दर्जाची करणे.
iv. सार्वजनिक वाहतूकीत वाढ करणे.

- v. प्रदूषण कायदे कडक करणे.
vi. नागरिकांना प्रदूषणाचे दुष्परिणाम संबंधी शिक्षण देणे.

Q.2

थोडक्यात उत्तरे लिहा

6

1 खालील तक्ता पूर्ण करा.

नागरीकरण प्रक्रिया	परिणाम
झोपडपट्ट्यांची निर्मिती
स्थलांतर
प्रदूषण
औदयोगिकीकरण
ग्रामीण ते शहर-बदल

Ans

नागरीकरण प्रक्रिया	परिणाम
झोपडपट्ट्यांची निर्मिती	अनाधिकृत निवासदयाने, अपुऱ्या सोईसुविधा
स्थलांतर	उच्च राहणीमानाच्या आकर्षणामुळे लोकसंख्या वाढली, हे अल्पकाळासाठी किंवा कायम स्वरूपाचे असते.
प्रदूषण	लोकांच्या आरोग्यसंबंधी समस्या निर्माण होतात. वायुप्रदूषण, ध्वनिप्रदूषण, जलप्रदूषण, अन्नप्रदूषण इ. प्रदूषणाचा फैलाद आढळून येतो.
औदयोगिकीकरण	नोकरीच्या संधी निर्माण झाल्या, सुख सुविधांमध्ये वाढ.
ग्रामीण ते शहर-बदल	ग्रामीण भागातील पुर्वापार चालत आलेला व्यवसायाबरोबर अनेक वेगवेगळ्या उदयोगधंदे ग्रामीण भागात सुरु झाल्याने कारखाने, गिरण्या, उर्जाप्रकल्प, लघुउदयोग इ.

2 पुढील बाबींची तुलना करा व उदाहरणे लिहा.
वाहतुक व्यवस्था व वाहतुकीची कोंडी

Ans

वाहतुक व्यवस्था	वाहतुकीची कोंडी
i. रस्ते, ल्योहमार्ग, हवाईमार्ग, जलमार्ग हे वाहतुक व्यवस्थेचे घटक आहेत.	i. तर वाहतुकीची कोंडी ही व्यवस्थेमधील समन्वयाच्या अभावाने निर्माण होते.
ii. वाहतुक व्यवस्था ज्या प्रदेशात चांगल्या उत्तम दर्जाची असेल तेथे नागरीकरण वेगाने होते.	ii. ज्या नगरामध्ये उदयोग व्यवसाय केंद्रस्थानी असेल त्या ठिकाणी वाहतुकीची कोंडी निर्माण होते.
iii. वाहतुक व्यवस्थेमुळेच प्रदेशाचे नागरीकरण होते.	iii. सार्वजनिक वाहतुक व्यवस्था पुरेशी व उत्तम दर्जाची असेल तेथे वाहतुकीची, कोंडी होत नाही.
उदा: वाहतुकीचे उदा:	उदा: मुंबईतील गर्दीच्या ठिकाणी सतत वाहतुक कोंडी होत राहते. (कुर्ला, अंधेरी, घाटकोपर, पुणे मधील अनेक - बाजार पेठ)

3 पुढील बाबींची तुलना करा व उदाहरणे लिहा.
सोईसुविधा व वाढती गुन्हेगारी

Ans

सोईसुविधा	गुन्हेगारी
१. शहरामध्ये अनेक सोईसुविधा विकसित होत आहेत.	१. स्थलांतरित लोकसंख्येपैकी अनेकांना रोजगार मिळत नाही त्यामुळे अनेक अवैध मार्गांचा वापर करून उदारनिर्वाह केला जातो.
२. वाहतुक, दळनवळन, शिक्षण, वैद्यकीय, मनोरंजन, खेळ, इत्यादी सोयीसुविधा महत्वाच्या आहेत.	२. यामुळे शहरात गुन्हेगारीचे प्रमाण वाढलेले दिसते.
३. शिक्षण उच्च शिक्षण या सेवामुळे त्याचबरोबर चांगल्या	३. वाढत्या लोकसंख्येचा फायदा समाजकंटक लोक

	दर्जाच्या वाहतुकीमुळे नागरी भागात व्यापार उदयोग यात वाढ होताना आढळते.		आपल्या हेतु सध्या करण्याकारीता करतात.
४.	मानवी जीवनाला सोईसुविधांची आवश्यकता लागते आणि ती बऱ्यापैकी शहरामध्ये त्यांना मिळते.	४.	भरमसाठ लोकवस्तीमध्ये वाईट प्रवृत्तीचे लोक अवैध मार्गांचा वापर करून पैसे कमावतात.
		५.	गुन्हेदरी मुळे पोलीस, व न्याययंत्रणेवर ताणवाढतो व शहराचे सामाजिक ऐक्य बिघडू लागते.
उदा: शिक्षणाच्या सोईसाठी अनेक विद्यार्थी पुणे येथे येतात.		उदा: चोरी, घरफोडी, मारामान्या, संघर्ष, खून इत्यादी अनेक गुन्हे शहरात दररोज घडतात.	

Q.3 जोडया जुळवा

4

1

'अ' गट	'ब' गट
i.. तंत्रज्ञानाचा विकास व यांत्रिकीकरण	अ. नागरीप्रदेश
ii. मूळ निवास सोडून दुसरीकडे कायमस्वरूपी जाऊन राहणे	ब. नियोजनाचा अभाव
iii. 75% पुरुष बिगरशेती व्यवसायात आहेत.	क. स्थलांतर
iv. कचऱ्याची समस्या	ड. नागरीकरण

Ans

i. तंत्रज्ञानाचा विकास व यांत्रिकीकरण	नागरीकरण
ii. मूळ निवास सोडून दुसरीकडे कायमस्वरूपी जाऊन राहणे	स्थलांतर
iii. 75% पुरुष बिगरशेती व्यवसायात आहेत.	नागरीप्रदेश
iv. कचऱ्याची समस्या	नियोजनाचा अभाव

Q.4 फरक स्पष्ट करा.

4

1

औद्योगिकीकरण व वायुप्रदूषण

Ans

औद्योगिकीकरण		वायुप्रदूषण	
१.	आजच्या आधुनिक युगात औद्योगिकीकरण प्रचंड वेगाने झाले आहे.	१.	वायुप्रदूषण ही एक जटिल समस्या निर्माण झाली आहे.
२.	एखाद्या प्रदेशातील नैसर्गिक स्रोतांचा मानवाने पुरेपुर वापर केलेला आहे.	२.	वायुप्रदूषणामुळे मानवी जीवणाच्या आरोग्यावर अत्यंत वाईट दुष्परिणाम झालेले दिसून येतात.
३.	जीवन सुखदायक करण्यासाठी मानवाने यंत्र-तंत्रामध्ये आश्चर्य कारक शोध लावले आहेत.	३.	शहरांचा वाढता विकास, सोईसुविधांचा तुटवडा, नियमांचे उल्लंखन, जुणे यंत्र तंत्र मोटारी, यामुळे वायुप्रदूषणात वाढ झालेली आढळते.
४.	नागरीकरणाची प्रक्रिया औद्योगिकरणामुळे गतिमान झाली आहे.	४.	मानवाने विकासवादी बरोबरच अनेक असे संकटे तयार केली आहेत.
५.	मानवाने निसर्गावर मात करून स्वतःचे जीवन सुखकारक केले आहे.		
उदा: मुंबई-पुणे-नाशिक ह्या भौगोलिक भागात खुप मोठे औद्योगिकीकरण घडले आहे.		उदा: श्वसनाचे अनेक विकार वायुप्रदूषणामुळे निर्माण झालेत. दमा, कॅन्सर, इत्यादी.	

2

स्थलांतर व झोपडपट्टी

Ans

स्थलांतर		झोपडपट्टी	
१.	स्थलांतर हा नागरीकरणावर परिणाम करणारा महत्वाचा घटक आहे.	१.	नागरीकरणामुळे शहरातील लोकांची संख्या प्रचंडप्रमाणात वाढते परंतु त्याप्रमाणात निवासव्यवस्था वाढत नाही.
२.	स्थलांतर अल्पकालीन, दीर्घकालीन किंवा कायमस्वरूपी असेल.	२.	स्थलांतरीत करणारे बहुतांशी आर्थिक दृष्ट्या दुर्बल असतात.

३.	स्थलांतर प्रामुख्याने एका ग्रामीण भागातून दुसऱ्या ग्रामीण किंवा शहरी भागाकडे होत असते.	३.	स्थलांतरीताना रोजगार मिळतोच असे नाही त्यामुळे त्यांचे आर्थिक मिळकत कमी असते त्यामुळे ते तात्पुरत्या किंवा कच्च्या झोपडपट्टीत राहतात.
४.	चांगले जीवन, सुखकारक, शिक्षण, आरोग्य, रोजगार इत्यादी करणामुळे देखील शहरात स्थलांतराची संख्या वाढत आहे.	४.	अशा झोपडपट्ट्यांत सोईसुविधांचा अभाव असतो. तसेच झोपडपट्टी काही समाजकंटक लोक राहतात.
		५.	झोपडपट्ट्यांच्या अनिर्बंधपणे वाढणाऱ्या प्रमाणामुळे सामाजिक, आरोग्यविषयक प्रश्न निर्माण झाले आहेत.
	उदा: भारताच्या विविध भागातून मुंबई, दिल्ली, पुणे, बंगलुरू या ठिकाणी स्थलांतर होत आहे		उदा: मुंबईच्या अनेक भागात झोपडपट्टी आढळते. गोवंडी, धारावी, इत्यादी भागात झोपडपट्टी खूप मोठ्या प्रमाणात आढळते.

Q.5 सविस्तर उत्तरे लिहा.

36

1 प्रदुषण – एक समस्या

- Ans** i. वायुप्रदुषण, ध्वनीप्रदुषण, जलप्रदुषण, अन्नप्रदुषण हे सर्व प्रदुषणामुळे आजच्या नागरी जीवनावर विपरीत परिणाम झालेला दिसून येतो.
- ii. शहरीकरणाचा वाढता विकास, सोईसुविधांचा तुटवडा, नियमांचे उल्लंखन, लोकसंख्याचा स्फोट इत्यादी करणामुळे ही एक गंभीर समस्या निर्माण झाली आहे.
- iii. आज प्रदुषणाने आक्राळविक्राळरूप धारण केले आहे. ही एक जागतिक समस्या असून प्रदुषणाच्या वाढत्या प्रमाणामुळे सृष्टीचा नाश होण्यास जास्त अवाधी नाही.
- iv. मानवाच्या अती महत्त्वाकांक्षामुळे त्याने नैसर्गिक स्रोतांचा आतोनात नाश केला आहे.

2 औद्योगिकीकरण

- Ans** i. लोकांचे जीवनमान उच्चप्रतीचे होण्यासाठी औद्योगिकीकरणामुळे चालणा मिळते.
- ii. उदयोगधंद्यांच्या वाढीमुळे नोकरीच्या आशेने इतर ठिकाणाच्या प्रदेशातील लोक या प्रदेशात येतात व तेथे शहर निर्माण होतात.
- iii. प्रदेशांचा विकास झपाट्याने होतो.
- iv. सांस्कृतिक व सामाजिक रूढी-परंपरांची देवाण-घेवाण होते.
- v. सामाजिक एकोपा निर्माण होतो.
- vi. देश समृद्ध होण्यास मदत होते.

3 खालील छायाचित्रांतील नागरिकरणाच्या समस्यांवर उपाय सुचवा: - नदी प्रदुषण

- Ans** i. शहरी भागातील नद्याचे स्वरूप हे एक प्रकारचे गटारीत झालेली दिसून येते.
- ii. नदीतील पाणी हे विषारी झालेली असून नदीत अनेक घातक रसायने सोडली जातात.
- iii. प्रदुषणमुक्त नदी योजना भारत सरकारने केली असून त्याअंतर्गत प्रदुषणमुक्त नद्या करणे हा उद्देश आहे.
- iv. नद्याचे प्रदुषण टाळण्याकरिता नद्यामध्ये सोडले जाणारे मलमूत्र कापणी- कारखाण्याचे दुषित पाणी, शौयास बाहेर बसणे, गायी-गुडे नद्यांत धूने, कपडे, भांडी, कातडी, रंग, रसायने इत्यादींचे प्रदुषण युक्त पाणी नदीत सोडणे हे सर्व नदीच्या पात्र न करता त्यावर योग्य ती प्रक्रिया घडवून योग्य ती उपाय योजना करणे आवश्यक झाले आहे.
- v. नदी पात्रांची स्वच्छता राबविण्यासाठी विविध सामाजिक, सैक्षणिक धोरण आखणे.
- vi. सामाजिक जनजागृती घडविणे.
- इत्यादी उपाय योजना नदीप्रदुषण मुक्त करण्याकरिता करण्यात.

4 तंत्रज्ञान व यांत्रिकीकरण

- Ans** i. शेती क्षेत्रात तंत्रज्ञानाचा फायदा होतो.
- ii. वैद्यकीय क्षेत्रात तंत्रज्ञानाचा फायदा खूप झाला आहे.
- iii. दळणवळण, वाहतूक, उदयोग, नागरीकरणासाठी इत्यादी क्षेत्रात तंत्रज्ञान व यांत्रिकीकरणाचा फायदा झाला आहे.
- iv. लोकांचे जीवन सुखमय, आनंदी होण्यासाठी यांचा उपयोग आहे.

5 शहरातील सामाजिक ऐक्य:-

- Ans** i. वेगवेगळ्या प्रदेशातून आलेल्या लोकांच्या एकत्रित राहण्यामुळे शहरात सांस्कृतिक व सामाजिक व रूढी-परंपरांची देवानघेवान होते.
- ii. नागरीकरणामुळे दुवितीय, तृतीय व चतुर्थक्षेत्रांच्या व्यवसायामध्ये वाढ होते.
- iii. नागरीकरणामुळे समाजामध्ये विचारांची देवान घेवान होत राहने. त्यामुळे सामाजिक ऐक्य निर्माण होते.

6 स्वच्छ भारत अभियान

- Ans** i. एकविसाव्या शतकात भारत ही एक महासत्ता होण्याच्या दृष्टीने वाटचाल चालू आहे.

- ii. आज आपल्या भारताच्या तिजोरीतला बराचसा आर्थिकखर्च हा आरोग्यविषयक समस्यावर खर्च होत आहे. ही समस्या निर्माण होण्यामागचे कारण म्हणजे अस्वच्छता होय.
- iii. भारताचे पंतप्रधान मा. नरेंद्र मोदींनी स्वच्छ भारत अभियान सुरु केले आहे.
- iv. स्वच्छ भारत अभियानांतर्गत शासनाने अनेक महत्त्वपूर्वक योजना सुरु केल्या आहेत.
- v. स्वच्छ भारत अभियानाद्वारे सामाजिक जागृती आरोग्यविषयक समस्या, वृक्षारोपन, वीजबचत, नदी प्रदुषण, प्लास्टिकबंदी, सौचालय वापर, सांडपाणी, इत्यादी बाबतची जनजागृती मोहीम सुरु केली आहे.
- vi. लोक शिक्षणाबरोबरच जुन्या मोटारी, यंत्र, इंजिन यावर प्रतिबंध, कायद्याची कडक अंमलबजावणी, यासारख्या उपाययोजना करून स्वच्छ भारत अभियान हा कार्यक्रम यशस्वीपणाकडे वाटचाल करत आहे.

7 शहरातील सोईसुविधा

- Ans**
- i. शहरी वस्तीमध्ये अनेक सोईसुविधा विकसित झाल्याकारणाने तेथील वाहतूक, संदेशवहन, दळनवळन, शिक्षण, आरोग्य व संरक्षण, इत्यादी सोईसुविधा निर्माण होतात.
 - ii. चांगल्या दर्जाची वाहतूक व्यवस्थेमूळे प्रवासात सुलभता येणे.
 - iii. उच्च शिक्षणाच्या दर्जेदार सोईमूळे इतर ठिकाणावरून अनेक विद्यार्थी शहरात आकर्षिले जातात.
 - iv. शहरीविभागात चांगल्या सुखसोई असल्यामूळे भारताचे झपाट्याने नागरीकीकरण होत आहे.
 - v. लोकांना उच्च राहणीमानसठी शहरातील सुखसुविधा आकर्षित करतात.

8 व्यापार

- Ans**
- i. भारतातील अनेक मोठ-मोठी शहरामध्ये व्यापाराच्या दृष्टीने सोईचे असल्यामुळे तेथे नागरिकरण वाढले आहे.
 - ii. ज्या ठिकाणी व्यापारवाढ झाली आहे तेथे व्यापारी संकुल, बाँका, पतसंस्था, गोदामे, शीतगृहे, शैक्षणिक संस्था, वाहतूक, रस्ते. उपहारगृहे, निवास इत्यादीमध्ये वाढ झाली आहे.
 - iii. व्यापारामूळे देशाचा विकास होतो.
 - iv. व्यापारामूळे रोजगार प्राप्ती झाल्यामूळे लोकांची जीवनमान उंचावते.

9 तुमच्या कल्पनेतील सुनियोजित शहर.

- Ans**
- i. ज्या शहरामध्ये रस्ते, रेल्वे, जल व हवाई वाहतूक उत्तम दर्जाची असेल.
 - ii. ज्या शहरात समाजातील प्रत्येक घटकाला रोजगार प्राप्तीबरोबरच त्याच्या आरोग्य, संरक्षण, शिक्षणाच्या सोईसुविधा अत्यंत उच्च दर्जा बरोबरच अगदी माफक पैशामध्ये उपलब्ध होतील.
 - iii. ज्या शहरात प्रदुषणासंबंधी कडक नियम असतील.
 - iv. ज्या शहरातील लोकांमध्ये स्वच्छतेला अनन्य साधारण महत्त्व देत असतील.
 - v. कायदा-सुव्यवस्था उच्च दर्जाची असेल.
 - vi. सर्व समाज बंधू-भाव या भावनेने घास्तव्यास असेल.
 - vii. प्रत्येक सार्वजनिक घटक हा आपला स्वतःचा आहे असे समजून त्याची काळजी करेल.
 - viii. वृक्षांनी नटलेला, उदयानाने बहारलेला, व वाहत्या नद्यांनी खळखळनारा असा निसर्ग सौंदर्य प्राप्त असलेले सुंदर सुनियोजित शहराची कल्पना आहे.